

LECH HAYDUKIEWICZ

Przemiany etniczne ludności polskiej na Kowieńszczyźnie

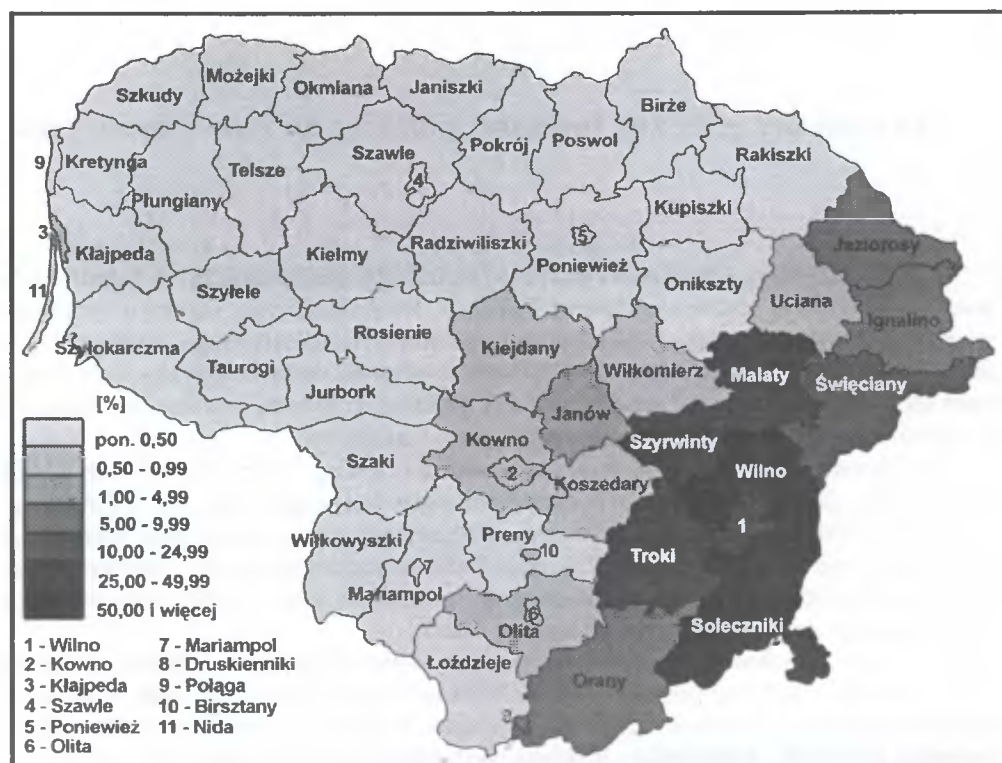
Celem niniejszego opracowania jest próba ukazania przemian etnicznych ludności polskiej zamieszkującej obszar środkowej Litwy, tzw. Kowieńszczyznę, przyczyn tych przemian oraz aktualnego stanu jej świadomości narodowej. Dla ilościowego i terytorialnego zobrazowania zmian liczby i udziału Polaków w zaludnieniu omawianych obszarów posłużono się dostępnymi danymi spisowymi, które poddano krytycznej analizie, opierając się na literaturze oraz badaniach terenowych – wywiadach i ankietach.

Mniejszość polska na Litwie, wynosząca według oficjalnych danych spisowych z 1989 roku 258 tys., jest skupiona prawie w całości we wschodniej części kraju, na Wileńszczyźnie (Wilnia, Vilniaus Kraštas) [5]. W samym Wilnie mieszkało według tego spisu 108,2 tys. Polaków, co stanowiło prawie 42% ogółu Polaków zamieszkujących republikę. Reszta osób narodowości polskiej jest rozmieszczona w miastach oraz na obszarach wiejskich Wileńszczyzny, co obrazuje rycina 1 i tabele 1 oraz 2.

Północne i zachodnie rejony Litwy, a także rejony graniczące z Polską wykazują praktycznie brak ludności polskiej – liczba Polaków nie przekracza 200 osób w poszczególnych regionach. Zaznacza się natomiast obszar środkowej Litwy (rejony: kowieński, janowski, kiejdański, koszedarski i wilkomierski), gdzie ludności polskiej jest więcej – ok. 1%. Porównując dane współczesne z pierwszymi spisami obejmującymi ziemie litewskie można zauważyć drastyczny spadek zarówno liczby, jak i udziału Polaków w zaludnieniu Kowieńszczyzny. Dane ze spisów rosyjskich dotyczące liczebności Polaków w guberni i powiecie kowieńskim przedstawia tabela 3.

Spis rosyjski z 1897 roku stanowił pierwszą usystematyzowaną, w miarę kompletną informację o składzie narodowościowym, w tym o rozmieszczeniu Polaków na omawianych terenach. Niestety, jak twierdziło wielu ówczesnych badaczy i znawców tematu (m.in. W. Wakar [15]), był on bardzo tendencyjny w stosunku do Polaków. Jako dowody przytaczają oni ogromne, niczym nie usprawiedliwione różnice pomiędzy spisami z 1897 i 1909 roku oraz utworzenie wielkiej liczebnie, a nie istniejącej w rzeczywistości kategorii spisowej „Rosjan–katolików”, ewentualnie „Rosjan innych wyznań”. Przykładowo w roku 1897 w całej guberni kowieńskiej było zapisanych jako Polaków 138.408 osób, co dawało 9,1%, a dodając „Rosjan–katolików” aż 172.055 osób, czyli 11,3%, natomiast już 12 lat później podczas kolejnego spisu liczba Polaków razem z „Rosjanami innych wyznań” jest nawet w liczbach bezwzględnych niższa od ilości samych Polaków z 1897 roku i wynosi

131.087. Kategoria Polaków według drugiego spisu liczy jedynie 57.937 osób. Należy tu oczywiście postawić pytanie o występowanie procesów asymilacyjnych ludności polskiej na przestrzeni lat pomiędzy spisami – był to już okres odrodzenia narodowego Litwinów, jednakże kwestia intensywnej lituanizacji przed 1909 rokiem wydaje się wątpliwa [11].



Ryc. 1. Udział Polaków w zaludnieniu regionów i miast wydzielonych wg spisu z 1989 r.

Źródło: Oprac. własne na podst. [1, 14]

Tabela 1. Polacy w miastach wydzielonych wg spisu z 1989 r.

miasto	liczba	odsetek	miasto	liczba	odsetek	miasto	liczba	odsetek
Wilno	108239	18,77	Poniewież	357	0,28	Polaga	64	0,36
Kowno	2592	0,62	Olita	533	0,73	Birsztany	19	0,54
Kłajpeda	1107	0,55	Mariampol	128	0,25	Neringa	11	0,44
Szawle	449	0,31	Druskienniki	1048	5,53			

Źródło: Oprac. własne na podst. [1, 14]

Tabela 2. Polacy w rejonach wg spisu z 1989 r.

rejon	liczba	odsetek	rejon	liczba	odsetek	rejon	liczba	odsetek
Birze	91	0,24	Mariampol	126	0,26	Szaki	56	0,13
Ignalino	4473	7,49	Możejki	124	0,20	Szawle	69	0,14
Janiszki	113	0,34	Okmiana	140	0,37	Szkudy	13	0,05
Janów	923	1,70	Olita	297	0,89	Szylele	57	0,18
Jeziorosy	1912	7,36	Onikszy	139	0,36	Szyłokarczma	181	0,27
Jurbork	47	0,12	Orany	2642	6,97	Szyrwinty	2402	11,06
Kiejdany	616	0,89	Plungiany	56	0,10	Święciany	10934	28,77
Kielmy	69	0,16	Pokrój	43	0,14	Taurogi	53	0,10
Kłajpeda	64	0,14	Poniewież	133	0,32	Telsze	98	0,16
Koszedary	328	0,82	Poswol	51	0,14	Troki	19365	23,84
Kowno	741	0,88	Preny	177	0,45	Uciana	308	0,59
Kretynga	37	0,08	Radziwiłiszki	219	0,40	Wilno	59812	63,54
Kupiszki	65	0,25	Rakiszeki	167	0,35	Wilkomierz	357	0,68
Łódzkie	158	0,47	Rosienie	68	0,15	Wilkowyszki	104	0,20
Malaty	2755	10,08	Soleczniki	32891	79,55			

Źródło: Oprac. własne na podst. [1,14]

Tabela 3. Polacy wg spisów z 1897 i 1909 r.

jednostka	1897		1909	
	liczba	odsetek	liczba	odsetek
Gubernia kowieńska	172.055	11,3	131.087	8,0
pow. Kowno	52.741	25,3	28.414	11,4

Źródło: [15]

Po uzyskaniu niepodległości przez państwo litewskie i ustanowieniu stolicy w Kownie (dla Litwinów stolicą konstytucyjną było Wilno będące „pod okupacją polską”, a Kowno miało status stolicy tymczasowej) duży odsetek Polaków pozostał w granicach Litwy Kowieńskiej. Głównymi skupiskami Polaków były: pas pogranicza polsko-litewskiego – nie ujęty w niniejszym opracowaniu jako najbardziej zachodni fragment Wileńszczyzny – oraz powiaty kowieński i kiejdański [10,13]. W ramach opracowanego obszaru ujęto oprócz ww. powiatów również 2 gminy z powiatu trockiego, 6 z powiatu wilkomierskiego oraz 2 z powiatu poniewieskiego, ze względu na tworzenie przez nie obszarów peryferyjnych zwartego osadnictwa polskiego w centralnej Litwie (patrz ryc. 2 i 3 oraz tab. 4).

Spis z 1923 roku, przeprowadzony w młodym państwie litewskim, którego władze dążyły do nadania mu charakteru narodowego, został przeprowadzony w warunkach administracyjnego utrudniania egzystencji mniejszościom narodowym. Spis objął swym zasięgiem Litwę z wyłączeniem tak zwanej Małej Litwy, czyli okręgu Kłajpedy (Klaipėdos kraštas), wokół którego w 1923 r. trwały zarówno militarne, jak i dyplomatyczne spory na tle jego przyszłego statusu. Jednakże na obszarze Kraju kłajpedzkiego nie było mniejszości polskiej. Spis wykazał 65.599 osób narodowości polskiej, czyli 3,23%, co zostało poddane krytyce ze strony polskiej ludności Litwy. Na podstawie danych urzędowych dotyczących głosowań do Sejmów litewskich z lat 1922–1926 oszacowano liczbę Polaków na 202 tys.,

czyli 10% ludności kraju [13]. Liczebność Polaków na Kowieńszczyźnie na podstawie spisów oraz statystyki wyborczej przedstawia tab. 4 oraz ryc. 3 i 4.



Ryc. 2. Kowieńszczyzna na tle międzywojennego podziału administracyjnego Litwy

Źródło: Oprac. własne na podst. [4]

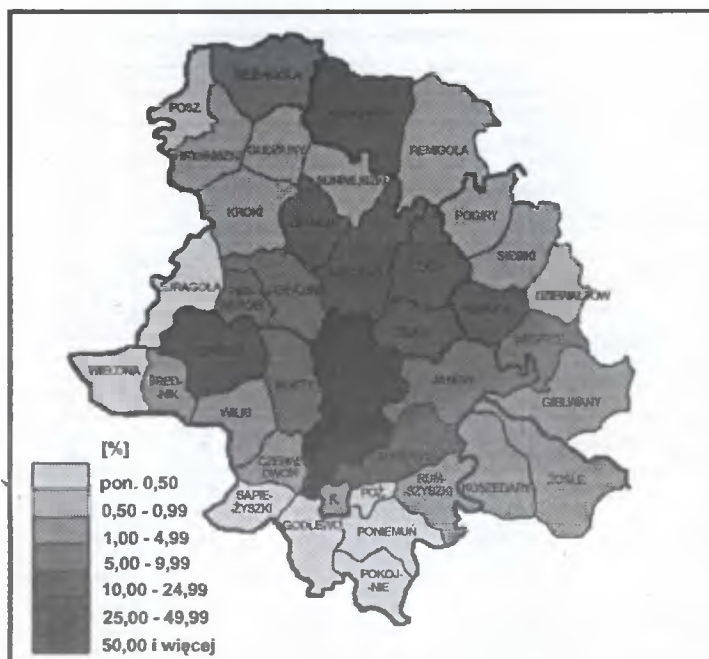
Dysproporcje pomiędzy danymi oficjalnymi – zdecydowanie zaniżającymi udział mniejszości polskiej na Litwie – a wartościami uzyskanymi drogą pośrednią są jeszcze większe, gdy weźmiemy pod uwagę omawiane tereny Kowieńszczyzny. W 40 badanych gminach z ponad 90 tys. Polaków spis wykazał ich jedynie 20 tys., czyli czterokrotnie mniej. Polacy skupiali się w Kownie, wyłączając dzielnicę Aleksota (lit. Aleksotas) położoną na południe od Niemna, gdzie stanowili tylko 10% mieszkańców, oraz w gminach przylegających do miasta od północy. W gminach Bobty, Turżany, Łopie i Wędziagoła Polacy stanowili bezwzględną większość mieszkańców, dochodzącą w gm. Łopie do 90%.

Polacy wraz z Żydami stanowili większość w przeważającej liczbie miast. W Kownie Polacy liczyli 31,5% , Żydzi – 31,8%, w Janowie Polacy stanowili 24,2%, Żydzi – 60%; w Kiejdanach odpowiednio – 37 % i 42% [13]. Bardzo małym udziałem ludności polskiej charakteryzowała się południowa część powiatu kowieńskiego – gminy położone na obszarze Suwalszczyzny (Suwalkija), czyli na południe od Niemna. Mniejszość polska nigdy nie przekraczała tam 5%.

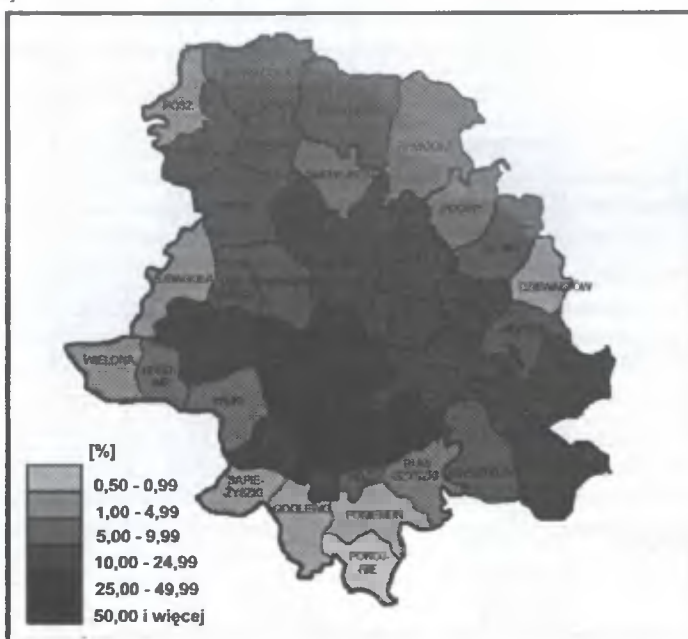
Tabela 4. Liczebność Polaków w wybranych powiatach i gminach Litwy Kowieńskiej

nazwa polska	nazwa litewska	liczba	odsetek	liczba	odsetek
		dane spisowe		polskie szacunki	
m. Kowno	Kaunas	4193	4,54	29104	31,48
pow. Kowno	Kaunas	10092	10,20	28492	28,8
Bobty	Babtai	603	9,50	3807	60
Czekiszki	Čekiškės	1163	15,71	1874	25,3
Czerwony Dwór	Raudondvaris	148	3,20	1819	39,3
Godlewo	Garliava	24	0,31	89	1,13
m. Janów	Jonava	55	1,34	996	24,2
Janów	Jonava	819	9,02	4115	45,3
Łopie	Lapės	3109	67,53	4144	90
Pokojnie	Pakuonis	20	0,38	39	0,75
Poniemuń	Aukštoji Panemunė	29	0,44	239	3,6
Požajście	Pažaislis	8	0,37	478	22
Rumszyski	Rumšiškės	138	2,40	504	8,8
Sapiezyski	Zapyškis	19	0,48	48	1,2
Średnik	Sėdžius	71	1,61	352	8
Turzany	Turžėnai	594	10,95	3445	63,5
Wędziągola	Vandžiogala	3151	38,25	5973	72,5
Wielona	Veliuona	13	0,24	70	1,27
Wilki	Vilkija	128	1,70	500	6,6
pow. Kiejdany	Kėdainiai	6390	7,42	18499	21,49
m. Kiejdany	Kėdainiai	350	4,72	2744	37
Bejsagola	Baisogala	461	6,02	1371	17,9
Datnów	Dotnuva	968	15,04	2840	44,12
Ejragola	Ariogala	19	0,30	159	2,5
Gudziuny	Gudžiunai	91	1,90	1064	22,25
Hryniskiski	Grinkiškis	171	3,17	791	14,65
Jaswojnie	Josvainiai	581	8,35	860	12,35
Kiejdany	Kėdainiai	1419	20,34	2494	35,75
Kroki	Krakės	343	4,05	1115	13,15
Pernarów	Pernarava	225	6,36	354	10
Posuszowie	Pašušvis	37	0,88	198	4,7
Surwiliszki	Surviliškis	60	1,11	270	5
Szaty	Šėta	699	10,57	1667	25,2
Żejmy	Žeimiai	966	16,53	2572	44
z pow. Troki	Trakai	721	3,43	5236	24,88
Koszedary	Kaišiadorys	208	2,87	1578	21,8
Żośle	Žasliai	513	3,72	3658	26,51
z pow. Wilkomierz	Ukmergė	1436	4,52	7298	23,00
Dziewałtów	Deltuva	47	0,91	244	4,7
Gielwany	Gelvonai	230	2,47	3038	32,67
Kaplice	Panoteriai	491	12,96	1668	44
Pogiry	Pagiriai	209	4,23	444	9
Siesiki	Siesikai	147	2,86	1156	22,63
Wieprze	Vepriai	312	9,20	768	22,65
z pow. Poniewież	Panevėžys	1536	7,33	2890	13,78
Krakinów	Krekenava	1292	12,92	2210	22,1
Remigola	Ramygala	244	2,22	680	6,2
	RAZEM	20157	5,74	91519	26,06

Źródło: [13,10]



Ryc. 3. Udział Polaków w zaludnieniu gmin Kowieńszczyzny wg spisu litewskiego z 1923 r.
Źródło: [10]



Ryc. 4. Udział Polaków w zaludnieniu gmin Kowieńszczyzny wg polskich szacunków
Źródło: [13]

• Ostatnie w okresie międzywojennym polskie szacunki liczebności Polaków na Litwie Kowieńskiej, przeprowadzone w 1938 roku na zlecenie polskiego MSZ, dały w przybliżeniu liczbę 210 tys. [2].

Kolejny spis ludności został przeprowadzony w warunkach niemieckiej okupacji w maju 1942 roku. Według jego danych w granicach przedwojennej Litwy miało zamieszkiwać 41.028 Polaków, co oznaczałoby spadek o 24.571 osób w stosunku do spisu z 1923 roku [12]. Mając na uwadze, iż spis ten był przeprowadzany głównie przez organa litewskie oraz fakt wrogiego nastawienia zarówno ludności litewskiej, jak i okupanta niemieckiego do Polaków należy te dane uznać za zdecydowanie zaniżone.

Pierwszy powojenny spis ludności odbył się w roku 1959 i w jego świetle ludność polska prawie całkowicie zniknęła z obszaru Kowieńszczyzny. Pewne kłopoty przy porównywaniu danych powoduje różnica podziału administracyjnego, gdyż powojenne rejony i apilinki (gminy) nie pokrywają się terytorialnie z przedwojennymi powiatami i gminami, jednakże tendencje zmian ludnościowych można uchwycić pomijając drobne różnice terytorialne (porównaj ryc. 2 i 5 oraz 3 i 6). Liczebność i rozmieszczenie Polaków wg rejonów przedstawiają tab. 5 i 6 oraz ryc. 5.

Tabela 5. Polacy w miastach wydzielonych według spisu z 1959 roku

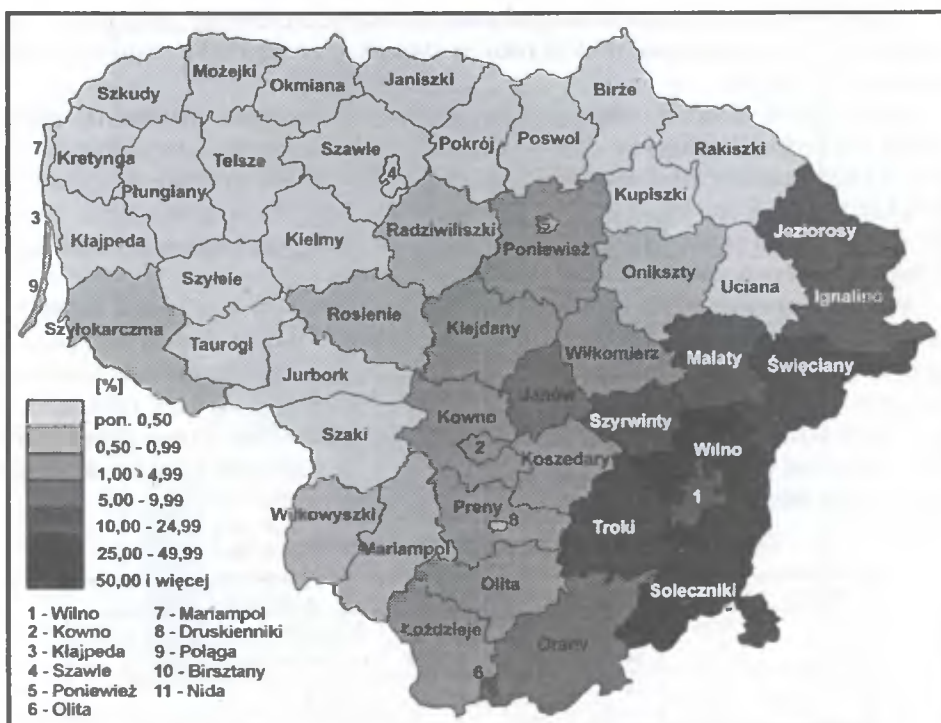
miasto	liczba	%	miasto	liczba	%	miasto	liczba	%
Wilno	47226	20,00	Poniewież	338	0,82	Neringa	14	0,95
Kowno	2933	1,34	Druskienniki	828	14,36	Girule	0	----
Kłajpeda	432	0,48	Połaga	15	0,26			
Szawle	159	0,27	Birsztany	13	0,99			

Źródło: [6,7,8,9]

Tabela 6. Polacy w rejonach według spisu z 1959 roku

rejon	liczba	%	rejon	liczba	%	rejon	liczba	%
Birże	64	0,15	Mariampol	564	0,73	Szaki	96	0,19
Ignalino	4370	11,51	Możejki	19	0,05	Szawle	105	0,20
Janiszki	52	0,16	Okmiana	102	0,30	Szkudy	11	0,03
Janów	2304	8,05	Olita	2322	3,63	Szylele	9	0,02
Jeziorosy	3808	10,97	Onikszy	427	0,83	Szyłokarczma	460	0,69
Jurbork	67	0,16	Orany	4151	9,89	Szyrwinty	3368	12,94
Kiejdany	2113	3,64	Płungiany	30	0,06	Święciany	14204	35,66
Kielmy	83	0,15	Pokrój	27	0,08	Taurogi	57	0,14
Kłajpeda	87	0,23	Poniewież	528	1,02	Telsze	72	0,13
Koszedary	704	1,57	Poswol	49	0,11	Troki	23906	42,60
Kowno	2879	4,92	Preny	508	1,06	Uciana	90	0,24
Kretynga	32	0,08	Radziwiliszki	512	0,94	Wilno	64467	80,32
Kupiszki	61	0,21	Rakiszkis	88	0,16	Wilkomierz	764	1,45
Łódzkie	766	1,61	Rosienie	286	0,51	Wilkowyszki	269	0,50
Malaty	6083	16,39	Soleczniki	37182	85,15			

Źródło: [6,7,8,9]



Ryc. 5. Rozmieszczenie Polaków wg spisu z 1959 r.

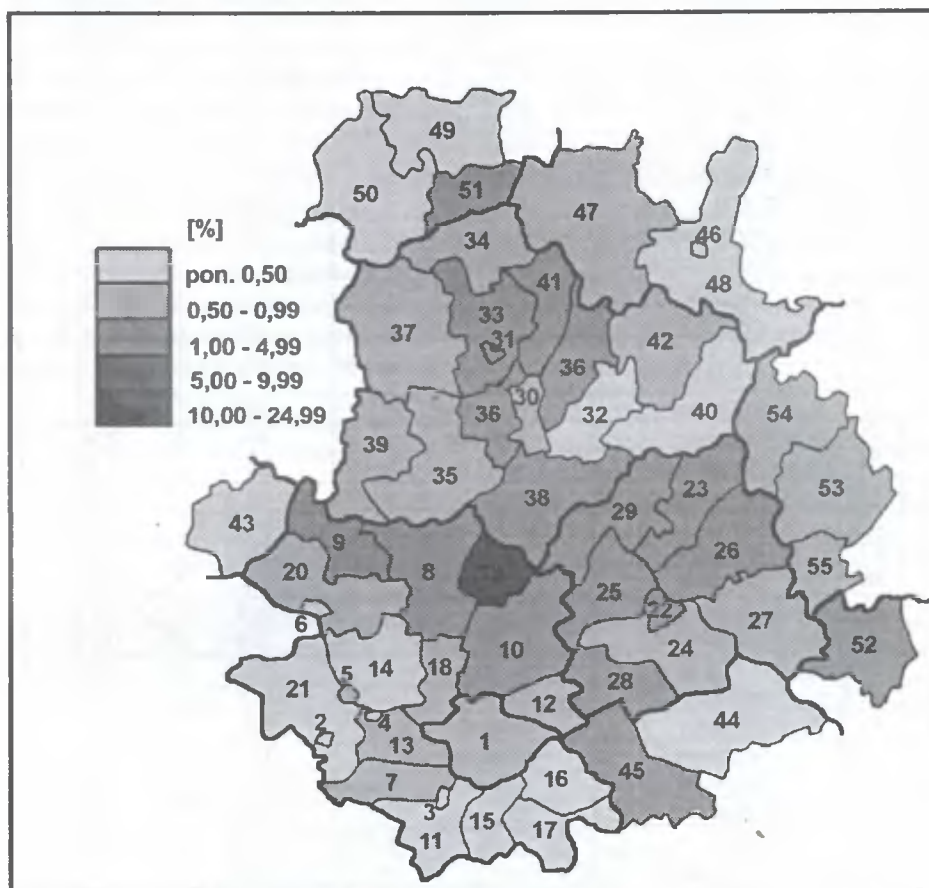
Źródło: [6,7]

Gwałtownego spadku liczebności oraz procentowego udziału ludności polskiej zarówno w miastach jak i rejonach wiejskich należy upatrywać – pominiwszy repatriację do Polski, która praktycznie nie objęła terenów Kowieńszczyzny – w naturalnej asymilacji, wzmocnionej stanowiskiem przedwojennych władz litewskich, władz okupacyjnych oraz władzy radzieckiej, eksterminacji w okresie II wojny światowej, a także wywozom na roboty do Niemiec i zsyłkom w głąb ZSRR oraz w zafałszowywaniu obrazu etnicznego przez spisy ludności, które w okresie radzieckim miały miejsce w 1959, 1970, 1979 i 1989 roku. Należy przy tym zaznaczyć, iż 50 lat jakie upłynęło pomiędzy ostatnimi wiarygodnymi danymi dotyczącymi sytuacji etnicznej na Litwie pochodzącymi z przełomu lat 20. i 30. a rokiem 1989 mogło spowodować również zmiany w mentalności ludności, która dawniej czynnie sprzeciwiała się lituanizacji, a obecnie podchodzi biernie do otaczającej ją rzeczywistości, mając pełną świadomość, iż polskość przechodzi do historii. Polacy na Kowieńszczyźnie borykali się od początku lat 20. z lituanizacją, niejednokrotnie przybierającą postać brutalnych szykan [16], następnie znaleźli się w szczególnie trudnej sytuacji podczas okupacji niemieckiej (z 24 tys. deportowanych obywateli Litwy, którzy we wrześniu 1944 r. pracowali w III Rzeszy, większość najprawdopodobniej stanowili Polacy)* [3]. Ostatecznie stali się obywatelami ZSRR, gdzie mimo oficjalnego

* Podczas przeprowadzania wywiadów dwa razy spotkałem się z opiniami dotyczącymi stosunków polsko-litewsko-niemieckich podczas II wojny światowej, które potwierdzają współdziałanie Litwinów z Niemcami w celu szykanowania Polaków:

uznania przez radziecką statystykę mniejszości polskiej byli traktowani jak obywatele drugiej kategorii zarówno przez rosyjskie, jak i litewskie władze.

W roku 1959 jedynie w rejonie janowskim udział Polaków był dość znaczny i przekraczał 8%, choć w przedwojennej gminie Janów, stanowiącej centrum późniejszego rejonu, Polacy stanowili ponad 45%. W rejonach kowieńskim i kiejdańskim Polacy stanowili mniej niż 5% mieszkańców. Kolejne radzieckie spisy ludności wykazywały systematyczny powolny spadek zarówno udziału, jak i liczby Polaków na Kowieńszczyźnie (por. tab. 2), choć w skali całego kraju liczba Polaków zwiększyła się od 1959 do 1989 roku z 230.107 do 257.994, czyli o 27.887 osób [1,6,7,8]. Liczbę i rozmieszczenie Polaków na Kowieńszczyźnie przedstawia ryc. 6 i tab. 7.



Ryc. 6. Udział Polaków w zaludnieniu miast i apilinek Kowieńszczyzny wg spisu z 1989 r.

Źródło: Oprac. własne na podst. [14]

„[...] za Niemców; Niemcy nic nie wiedzieli [w sensie: nie znali realiów]. Litwini [im] wskazywali kogo wyrzucić z domów; na dużych majątkach zasiadali Niemcy, na mniejszych, np. 9 ha, Litwini. Ci Litwini z Niemcami uciekli” (Polka, Lapès). Znając liczne przypadki współpracy Litwinów z Niemcami podczas wojny oraz niechęć do Polaków, takie wydarzenia mogły mieć miejsce.

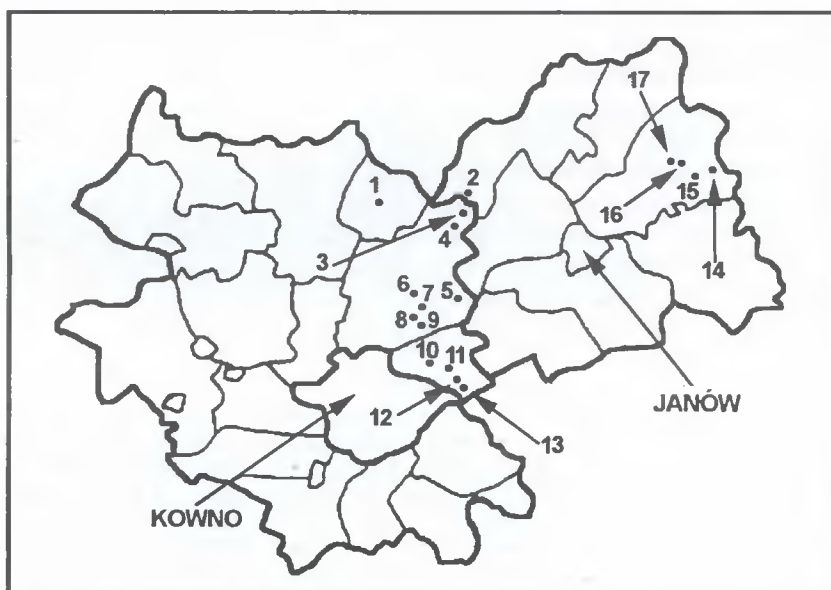
Tabela 7. Udział Polaków w zaludnieniu miast i apilek Kowieńszczyzny wg spisu z 1989 r.

	nazwa polska	nazwa litewska	l. ludn.	odsetek
1	2	3	3	5
1	m. Kaunas	m. Kowno	2592	0,62
2	m. Ežerėlis	----	0	--
3	m. Garliava	m. Godlewo	21	0,17
4	m. Kačerginė	----	3	0,41
5	m. Kulautuva	Kułatów	7	0,54
6	m. Vilkija	m. Wilki	4	0,15
7	Alšenų ap.	----	31	0,70
8	Babtai	Bobty	57	1,18
9	Čekiškės	Czekiszki	23	1,09
10	Domeikava	Domejków	216	2,92
11	Garliava	Godlewo	11	0,25
12	Karmelava	Kormiałów	64	0,90
13	Noreikiškiės	Norejiszki	65	0,77
14	Raudondvaris	Czerwony Dwór	11	0,18
15	Rokai	Roki	10	0,18
16	Samylų ap.	----	14	0,32
17	Taurakiemio ap.	Taurokiemska ap.	1	0,04
18	Užliedžių ap.	Użusale	7	0,60
19	Vandžiogala	Wędziągola	143	11,78
20	Vilkija	Wilki	19	0,75
21	Zapyškis	Sapieżyszki	4	0,18
22	m. Jonava	m. Janów	575	1,57
23	Bukonys	Bukańce	49	2,90
24	Dumsių ap.	----	50	0,89
25	Kulva	----	32	1,39
26	Šilai	Szyle	85	4,20
27	Upninkai	Upninki	16	0,81
28	Užusaliai	Użusale	37	1,88
29	Žeimiai	Zejmy	83	3,24
30	m. Kėdainiai	m. Kiejdany	281	0,83
31	m. Dotnuva	m. Datnów	16	1,85
32	Aristava	----	9	0,32
33	Dotnuva	Datnów	62	1,11
34	Gudžiūnai	Gudziuny	12	0,53
35	Josvainiai	Jaswojnie	21	0,53
36	Kėdainiai	Kiejdany	58	1,37
37	Krakės	Kroki	26	0,67
38	Pelednagai	----	76	1,77
39	Pernarava	Pernarów	13	0,64
40	Šėta	Szaty	5	0,22
41	Surviliškis	Surwiliszki	30	1,53
42	Truskava	Trusków	13	0,76
43	Serėdžius	Średnik	9	0,26
44	Palomene	Łomiańcze	7	0,27
45	Rumšiškės	Rumszyszki	59	1,05
46	m. Ramygala	m. Remigola	6	0,30

1	2	3	4	5
47	Krekenava	Krakinów	45	0,83
48	Ramygala	Remigola	2	0,08
49	Baisogala	Bejsagola	12	0,21
50	Grinkiškis	Hrynciszki	7	0,21
51	Skėmiai	Skiemy	17	1,02
52	Gelvonai	Gielwany	30	1,35
53	Deltuva	Dziewałtów	25	0,70
54	Siesikiai	Siesiki	14	0,67
55	Vepriai	Wieprze	12	0,69
		RAZEM	5097	0,76

Źródło: [14]

Opierając się na szczegółowych danych o liczebności Polaków w poszczególnych wsiach apilinek badanego obszaru wybrano 17 wsi, w których przeprowadzono w 1997 roku wywiady z 80 osobami. Dodatkowo przeprowadzono też 10 wywiadów w Kownie. Wybrano wsie zróżnicowane pod względem etnicznym: jedną w całości zamieszkaną przez Polaków, wsie zamieszkałe w większości przez Polaków, wsie z niewielkim odsetkiem Polaków (najmniej – 0,23 % w Neveronys) oraz 2 wsie bez zarejestrowanych Polaków. Celem badań terenowych było uchwycenie zgodności spisu z 1989 roku oraz spisów wcześniejszych ze stanem faktycznym, ustalenie jakie czynniki powodują przemianę świadomości narodowej mieszkańców oraz jakie argumenty przeważają przy określaniu swej przynależności narodowej. Rozmieszczenie badanych wsi przedstawia ryc. 7, a ich charakterystykę tab. 8.



Ryc. 7. Rozmieszczenie badanych wsi

Źródło: Opracowanie własne

Tabela 8. Charakterystyka badanych wsi*

nr	nazwa wsi	apilinka	ilość wywiadów	l. ludn. wg spisu z 1989			
				Polacy	Litwini	Rosjanie	inni
1	Vandžiogala	Vandžiogala	30	131	826	43	2
2	Milašiškiai	Žeimiai	2	5	0	0	0
3	Puikoniai	Domeikava	3	5	7	0	0
4	Boniškiai	Domeikava	5	23	245	11	1
5	Andruškoniai	Domeikava	3	7	14	0	0
6	Pakalniškiai	Domeikava	1	4	13	1	0
7	Didžiosios Lapės	Domeikava	4	39	155	3	0
8	Šatijai	Domeikava	1	7	34	2	0
9	Lapės	Domeikava	4	2	557	43	9
10	Ramučiai	Karmelava	3	16	803	68	5
11	Sergeičikai I	Karmelava	3	0	37	10	2
12	Pabiržis	Karmelava	1	0	66	19	0
13	Neveronys	Karmelava	2	5	2133	74	9
14	Aklasis Ežeras	Šilai	8	10	2	6	3
15	Kaušanka	Šilai	4	16	37	1	0
16	Pupkuliai	Šilai	1	7	9	0	0
17	Satkunai	Šilai	2	7	30	1	0

Źródło: Opracowanie własne

Po wstępnym odrzuceniu 2 wywiadów przeprowadzonych w Kownie oraz 3 na wsi (respondenci pomijając zadawane pytania opowiadali np. o swoich prywatnych problemach finansowych lub kłopotach rodzinnych) przeprowadzono analizę 85 wywiadów. Miały one charakter luźnej, aczkolwiek kontrolowanej rozmowy, w której stałymi elementami były pytania o rok i miejsce urodzenia, miejscowość, w której respondent uczęszczał do szkoły oraz język wykładowy, dostępność posługi religijnej w języku polskim, zaludnienie wsi, w której respondent mieszka i mieszkał w czasach młodości (czy dawniej była to wieś liczniejsza czy mniejsza, jaka narodowość dominowała, w jakim języku mówiło się w domach i na ulicy). Zadawano też pytania dotyczące języka, którym się na co dzień posługuje respondent, oraz o jego przynależność narodową. Pytanie o narodowość często nastroczało trudności, stąd rozmowa kierowana była na narodowość rodziców lub dziadków, kładziono również nacisk na motywację konkretnej deklaracji narodowościowej. Końcowe pytania dotyczyły młodzieży i dzieci (języka, jakim się posługują, ich narodowości).

* „*Za Niemca, jeśli paszport [się miało] litewski to «gut, komrad»*” (Polka, Andruškoniai). W opracowaniu starano się używać historycznych polskich nazw miejscowych zwłaszcza dla miast i ośrodków gminnych, podając jednocześnie ich oficjalne brzmienie litewskie. Polskie nazewnictwo można odnaleźć na licznych mapach wydawanych dla guberni litewskich za czasów carskich oraz w II Rzeczypospolitej. Jednakże nie istnieje kompleksowe opracowanie kartograficzne ujmujące polskie nazwy wszystkich jednostek osadniczych Kowieńszczyzny. Prawdopodobną drogą ich zdobycia może być kwerenda w parafiach. Dlatego posłużono się przy podawaniu nazw małych wsi terminologią litewską. Polskie nazwy – spisane ze słuchu od miejscowej ludności – mają następujące brzmienie: Vandžiogala – Wędziogół; Milašiškiai – Milajszyski; Puikoniai – Pujkoni(e); Boniškiai – Boniszki; Andruškoniai – Andruszkańce; Pakalniškiai – Pakalniszki; Didžiosios Lapės – Wielkie Łopie; Šatijai – Szatyje; Lapės – Łopie; Ramučiai – Ramucie; Sergeičikai I – Sergejczyki; Pabiržis – Pobrżeż; Neveronys – ?; Aklasis Ežeras – Szafarka; Kaušanka – Kowszanka; Pupkuliai – Pupkule; Satkunai – Satkuny.

Wywiady przeprowadzano głównie z osobami starszymi, w starych częściach wsi, gdzie z reguły skupia się ludność pochodząca z danej wsi, a więc szanse spotkania Polaków są większe. W Kownie przeprowadzono wywiady tylko z Polakami z kowieńskiego oddziału Związku Polaków na Litwie.

MIEJSCE URODZENIA

Zdecydowana większość respondentów pochodziła ze wsi, w której aktualnie mieszkała albo z najbliższej okolicy. Jedynie 20 osób pochodziło z dalszych okolic, w tym większość z zachodniej Litwy, np. rejonu kłajpedzkiego. Wśród przyjezdnych byli tylko Litwini, którzy przybywali do badanych wsi od końca lat 50. Ludność miejscowa deklarowała w większości narodowość polską (49 osób), 6 osób nie umiało wybrać pomiędzy deklaracją litewskości a polskości, 7 osób podało narodowość litewską, a 3 rosyjską (wszyscy respondenci wsi Sergeičikai I. Większość miejscowych Polaków podkreślała, że okolice były przed wojną i po wojnie czysto polskie, a dopiero kolektywizacja zniszczyła strukturę etniczną wsi poprzez napływ Litwinów z dalszych rejonów:

„jak były kolchozy, to stawiali domy i ogłoszenia w gazecie, że trzeba pracowników; Litwini głównie niemiejscowi” (Polak, Wędziagoła);

„nie tak wiele [było] zlitwinizowanych do [czasu] kolchozów”. (Polka, Wędziagoła);

„jak przyjechałam, to szkoła tu była litewska, ale na korytarzach dzieci tylko po polsku [rozmawiały]” (Litwinka przybyła w 1957, Wędziagoła);

„Zemajtija, Dzukija i z wszystkiej Litwy przyjechali do torfu, głównie Litwini, choć można tu było różne nacje znaleźć. Polaków przyjezdnych pocztu nie było”, (Polka, Aklasis Ežeras).

Tylko jeden respondent wyraźnie wyróżnił 3 grupy mieszkańców wsi: Litwinów miejscowych (najmniej liczna); Polaków miejscowych i Litwinów przyjezdnych (najbardziej liczna) (brak określenia narodowości, Wędziagoła).

Niektóre badane wsie stały się na przełomie lat 40. i 50. siedzibą kolchozu i dlatego szybko wzrosły demograficznie oraz zmieniły swoje oblicze na bardziej litewskie (Wędziagoła, Aklasis Ežeras, Łopie, Neveronys). Bardziej polski charakter zachowały wsie, które charakteryzowały się systematyczną depopulacją w okresie radzieckim – odpływem ludności do miasta, głównie do Kowna, lub do kolchozów (Pupkuliai, Kaušanka, Puikoniai):

„raniej do 30 domów [było], dzieci do miasta i mniej domów”. (Polak, Kaušanka);

„wsie maleją – młodzi do miasta uniwersytety kończą a starzy umierają. Dawniej było 50 a teraz 10 chatup zostało”. (Polka, Milašiskiai).

Wsie ulegające wyludnieniu również wpływają niekorzystnie na polską świadomość narodową, gdyż młodzi ludzie opuszczający wieś bardzo szybko asymilują się w Kownie i wręcz wstydzą się przyznawać do swojego pochodzenia i do rozmowy w języku polskim.

Prawie wszyscy respondenci uczęszczali do szkół litewskich ze względu na brak polskich. 15 osób opowiadało o „nielegalnym” najmowaniu prywatnych nauczycieli – Polaków, którzy uczyli w domach:

„ojciec najmował nauczycielkę, a potem mu kazali sztraf płacić i do tiurmu brali” (Polka, Wędziagoła).

4 osoby uczęszczały do polskich klas na początku lat 20., ale tylko 2–3 lata, gdyż potem: *„polski oddział zamknęli”*.

Pomimo uczęszczania od lat 20. do szkół litewskich jeszcze w latach 50. i nawet później było dużo dzieci, które idąc do szkoły nie znały w ogóle języka litewskiego:

„moje dzieci nic nie umiały po litewsku jak szły do szkoły” (Polka, Wędziagoła, ur 1939).

POSŁUGA RELIGIJNA

W badanych wsiach albo w najbliższej okolicy były liczne kościoły w okresie międzywojennym, gdzie odprawiano nabożeństwa w jęz. polskim, jednakże kwestie dotyczące kościoła były najciemniejszą stroną konfliktów etnicznych:

„w Panoterach była przed wojną msza po polsku a na drugi tydzień po litewsku, ale się okropnie bili; jeden na koniu wjechał do kościoła” (Polka, Aklasis Ežeras);

„straszenie się gniewali w kościołach (...) Polacy po rusku mówili jak biskup nie rozumiał [po polsku]” (Polak, Boniškiai);

„teraz spokojnie, w Łopkach bili się, krzyże łamali” (Polka, Wędziagoła).

W okresie powojennym były sporadycznie msze po polsku w Łopkach oraz stale w Wędziagole, gdzie są do dzisiaj. Prawie wszyscy respondenci w Wędziagole (27), w tym i Litwini, twierdzili, że polskość utrzymuje się tylko przy kościele:

„Litwinów teraz więcej [w Wędziagole], ale na polskiej mszy więcej [ludzi]” (Polka, Wędziagoła);

„cała nasza mowa to teraz tylko przy kościele”. (Polak, Wędziagoła).

Wszyscy respondenci polskiego pochodzenia w Wędziagole z dumą podkreślali, iż chociaż stanowią w miejscowości mniejszość, to na mszę polską przychodzi więcej ludzi. Fakt odbywania się mszy św. po polsku w Wędziagole jest szeroko znany w miejscowościach oddalonych nawet 30–40 km. W Wędziagole zarazem wg spisu jest największy udział Polaków w zaludnieniu (13,07%). Prawdopodobnie stały kontakt z językiem polskim, a przede wszystkim możliwość wyjścia z mową polską na zewnątrz domu jest jedną z przyczyn żywej świadomości narodowej mieszkańców Wędziagoły.

SKŁAD ETNICZNY OKOLICY PRZED WOJNĄ ORAZ PRZED KOLEKTYWIZACJĄ

Większość przebadanych wsi była w okresie międzywojennym czysto polska. Wyjątkami są Sergeičikai I zamieszkałe ówczesnie przez Rosjan–starowierców oraz południowy

przysiółek Wędziagoły, również zdominowany przez Rosjan. Wsie Akłasis Ežeras, Neveronys i Ramučiai są obecnie właściwie nowymi jednostkami osadniczymi ze względu na wielki wzrost terytorialny i liczebny. Akłasis Ežeras liczył w 1923 roku pod nazwą Šafarka 13 mieszkańców, w 1959 – 393, natomiast w 1989 – 105 osób. Ramučiai zaś i Neveronys stanowią dziś strefę podmiejską Kowna i obszar intensywnej zabudowy willowej. Dlatego w przypadku tych wsi trudno mówić o ich strukturze etnicznej w okresie Litwy Kowieńskiej.

„tutaj nie było ani jednego Litwina, ani w Szatyjach” (Polak, Wędziagoła);

„przed wojną nikt nie umiał tutaj ni słowa [po litewsku], było tylko kilka rodzin [litewskich], ale z nami mówili po polsku” (Polka, Łopie);

„Pujkonie, Boniszki, Preszagołka – wszystko to czyste polskie okolice [były]” (Polak, Boniškiai);

„W Pujkoniach sami Polacy, tylko nasza chałupa to Litwini” (Litwinka przybyła 10 lat temu, Pujkonie).

Miejscowi Polacy, a także zasiedziali Litwini byli zgodni nie tylko co do tego, które z badanych wsi były polskie lub mieszane, ale z zadziwiającą precyzją wskazywali na wsie położone w sąsiedztwie i omawiali ich przedwojenną i powojenną strukturę etniczną. Przykładowo 14 na 15 respondentów z apilinki Šilai wskazało sąsiednią wieś Krzyżówka (Kryžiauka) jako czysto „ruską”. Również mieszkańcy Wędziagoły zgodnie podkreślali, że „od kościoła w stronę Kowna” jest „dierewnia” albo „ruska dierewnia”, gdzie mieszkają Rosjanie.

14 respondentów – wszyscy Polacy – wspominało sytuację etniczną w Kownie i Janowie z okresu międzywojennego:

„w Janowie wszyscy po polsku [mówili];

„w Kownie wszędzie po polsku i na ulicy, ale na poczcie i w urzędzie tylko po litewsku”.

Opinia jest zgodna co do tego, że przed wojną w Kownie było „więcej po polsku”, ale dziś jest odwrotnie. Polaków „więcej” [w sensie: dużo] jest na Słobodzie (zachodnia dzielnica Kowna położona na prawym brzegu Wilii):

„moja mama umarła w 1965 na Słobodzie i słowa po litewsku nie umiała, tylko «proszę» i «dziękuję»”. Oczywiście taka sytuacja należała do wyjątków.

Dużo większą trudność stanowiło dla respondentów oszacowanie jaka jest obecna struktura etniczna wsi, które zamieszkują.

JĘZYK

Wszyscy ankietowani Litwini podali język litewski jako używany na co dzień (27). Reszta respondentów miała bardzo utrudnioną decyzję: 6 osób wyraźnie dało do zrozumienia, iż nie mówi ani po polsku, ani po litewsku, tylko żargonem (który ocenili jako niższy w stosunku do jęz. polskiego i litewskiego, a posługiwanie się nim jako rzecz nieomal wstydliwą):

„po polsku nie umięją po litewsku priedureją” i „pójdę na rynek kupię gaidžiuka” (osoba o nieustalonej narodowości, Akłasis Ežeras); gaidžiukas (gaidukas) = kogucik; priedurėti = sztukować

„pójdziem na turgus kupim viščiuka” (Polka, Satkūnai); turgus = targ; viščiukas = kurczak

„pisałam do USA list do kuzyna to pisałam polskie wyrazy litewskimi literami i robiłam klajdy” (Polka, Wędziagoła); klaida = błąd

Z kolei 3 osoby (Polacy) oburzały się na Litwinów, którzy pogardliwie nazywają miejscową polszczyznę żargonem. Z 49 osób deklarujących narodowość polską 2 twierdziły, iż mówią żargonem – reszta uważała język polski za swój ojczysty. Pozostałe 4 osoby mówiące żargonem należą do grupy niezdecydowanych narodowo – natomiast 2 niezdecydowane narodowo stwierdziły, iż mówią po polsku.

Wszyscy jednak deklarujący porozumiewanie się w języku polskim twierdzili, iż mówią po polsku w domu, a nie na ulicy, oraz tylko pomiędzy starszymi, ewentualnie starsi (dziadkowie) do swoich dorosłych dzieci. Z wnukami często porozumiewają się po polsku, natomiast wnuki odpowiadają po litewsku (19 Polaków).

Najczęściej jako przyczynę utraty języka polskiego przez wnuki podawano szkołę:

„ja mówię z synem po polsku, ale on z wnuczkami po litewsku, żeby im w szkole lepiej było”.

Często w wypowiedziach widać naturalną asymilację poprzez przebywanie w większości litewskiej: *„wnuki musi przywykszy to i mówią po litewsku”.*

Język jest tylko jednym z możliwych kryteriów ustalenia narodowości. W sytuacji wielkiego wymieszania Litwinów z Polakami na terenach badanych wsi rolę ważnych kryteriów przyjmują również:

- narodowość wpisana do paszportu (w czasach radzieckich obowiązkowo, obecnie opcjonalnie),
- deklaracja (lub subiektywna ocena respondenta) narodowości rodziców lub dziadków,
- zamieszkanie na Litwie, arbitralne narzucenie narodowości dzieciom przez rodziców „dla ich dobra”.

Ostatnie dwa kryteria działają jednokierunkowo – w stronę deklaracji narodowości litewskiej.

„tutaj większość to Litwini, ale może i oni mówią po polsku w chałupie” (Akłasis Ežeras);

„tam [mieszkają] Polacy, ale po paszportach to większość Litwini.” (Litwin, Wędziagoła).

Wobec powyższych trudności w określeniu własnej przynależności etnicznej, a sporadycznie nawet językowej, bardzo trudno jest uzyskać wiarygodne informacje dotyczące aktualnej struktury etnicznej poszczególnych badanych wsi. Poniżej zamieszczono jedynie te informacje, które udało się uzyskać i które były zbieżne w opiniach zarówno Polaków, jak i Litwinów:

W Wędziagołe mieszka 30% Polaków (jest to tylko część potomków dawnych polskich mieszkańców wsi); według spisu z 1989 r. – 13,07%. W Milašiškiai – sami Polacy, podobnie jak w Puikoniai, gdzie mieszka tylko 1 rodzina litewska. Boniškiai to wieś zamieszkała w połowie przez Litwinów, a w połowie przez Polaków. W Lapės jest tylko *„kilku Polaków”*. W Pakalniškiai – sami Polacy, w Didžiosios Lapės ludność polska stanowi ok. 30–40%. Polacy stanowią większość w Andruškoniai.

W apilince Šilai rejonu janowskiego w Kaušanka są sami Polacy i jedna Litwinka, w Pupkuliai tylko Polacy, natomiast w Satkūnai po połowie Polacy i Litwini. Satkūnai to jedyna wieś, w której respondenci podkreślali, iż nie było napływu Litwinów, tylko lituanizacja.

Na przedmieściach Kowna w Sergeičikai liczba Polaków oscyluje koło 10, a resztę stanowią starowiercy i Litwini. W Ramučiai Polaków jest niewielu, ale zamieszkują

w zwarty sposób centralną, starą część wsi. W miejscowości Neveronys „*sami Litwini*”, ale w centrum mieszka kilkudziesięciu Polaków. Brak jest wiarygodnych danych dla miejscowości Šatijai, Pabiržis i Aklasis Ežeras.

Podsumowanie

Porównując dane spisowe z roku 1989 z wynikami wywiadów przeprowadzonych na terenie badań, uzyskano następujące dane. Wykluczając z porównania wsie Šatijai, Pabiržis i Aklasis Ežeras ze względu na brak wiarygodnych danych oraz miejscowości Neveronys i Ramučiai ze względu na zbyt ogólne wyniki wywiadów widać zgodność liczby Polaków w 3 miejscowościach: Milašiškiai, Didžiosios Lapės i Lapės. Reszta – czyli 8 miejscowości – posiada znacznie liczniejszą mniejszość polską niż wykazał spis ludności. Szczególnie jest to zauważalne w przypadku dużych wsi. W Boniškiai spis wykazał 23 osoby narodowości polskiej, podczas gdy wywiady z Litwinami i Polakami oraz obserwacje wykazały ok. 100–120 Polaków. Podobnie wygląda sytuacja w Wėdziagole (Vandžiogala), gdzie dane oficjalne (131 osób) odbiegają od wartości rzeczywistej (ok. 300 osób). W pozostałych wsiach (Puikoniai, Andruškoniai, Pakalniškiai, Kaušanka, Pupkuliai, Satkunai) nie ma dużych różnic liczbowych ze względu na niewielką liczbę mieszkańców ww. wsi, jednakże różnice procentowe są dosyć znaczne (por. tab. 8).

Ukazany obraz nie może być oczywiście uogólniany na cały omawiany obszar 55 jednostek (miast i apilinek), tym bardziej, iż obszar ten jest wyjątkowo urozmaicony osadniczo poprzez oddziaływanie Kowna, które intensywnie poszerza swoją strefę podmiejską w kierunku północnym, czyli w stronę badanych obszarów. Oprócz więc czynników historycznych, takich jak przymusowe migracje Polaków z Kowieńszczyzny w czasie II wojny światowej, strach przed zadeklarowaniem narodowości polskiej podczas wymiany paszportów litewskich na radzieckie po zakończeniu działań wojennych oraz naturalny proces asymilacji w kierunku ostatecznej dezintegracji mniejszości polskiej na Kowieńszczyźnie, działa atrakcyjność Kowna przyciągającego mieszkańców okolicznych, często bardzo biednych wsi oraz rozwój tkanki miejskiej – urbanizacja wchłaniająca kolejne małe wsie z udziałem ludności polskiej (np. Sergeičikai I).

Problemy z ustaleniem przez samych respondentów ich przynależności etnicznej wynikają nie tylko ze współczesnych uwarunkowań, o których była mowa w opracowaniu, ale mają także głębsze zakorzenienie w świadomości wspólnoty Polaków i Litwinów, istniejącej na wsi litewskiej jeszcze w pierwszych dwóch dekadach XX w. Trudności w przejrzystym pojmowaniu zagadnień etnicznych pojawiły się, gdy (zwłaszcza ze strony Litwinów) zaczęto domagać się bardzo ostrego rozgraniczenia polskości od litewskości, co dla wielu Polaków bądź dawno spolonizowanych Litwinów było kłopotliwe. Część osób deklarujących jakiegokolwiek powiązanie z polskością, czy to językowe, czy narodowościowe, jest pozostałością grupy, która nie widziała sprzeczności w byciu zarazem Polakiem i Litwinem. Rozgraniczenie narodowościowe, które w sposób bardzo ostry uwidoczniło się w postaci konfliktów etnicznych w latach 20., obecnie na terenie Kowieńszczyzny zatraciło swoje ostre rysy.

Literatura

- [1] *1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, I tomas, Vilnius 1991
- [2] Albin J., *Liczba i rozmieszczenie Polaków na Litwie w latach 1919–1939*, [w:] *Liczba i rozmieszczenie Polaków w świecie*, cz. 2, Wrocław 1985, s. 257–286
- [3] Bonusiak W., *Polityka ludnościowa III Rzeszy na okupowanych obszarach ZSRR (1941–1944)*, za: Łossowski P., *System okupacji hitlerowskiej w krajach nadbałtyckich*, [w:] *Związek Radziecki w latach Wielkiej Wojny Narodowej 1941–1945*, Wrocław–Gdańsk 1979, s. 238–239
- [4] *Die Verbreitung der Deutschen in Litauen auf Grund der amtlichen litauischen Volkszählung vom 17. September 1923*, dargestellt von Werner Essen unter Mitwirkung von F. Doudek und E. Horn herausgegeben von der Publikationsstelle, Berlin 1935
- [5] Eberhardt P., *Przemiany narodowościowe na Litwie w XX wieku*, „Przegląd Wschodni” 1991, t. I, z. 3, s. 449–485
- [6] *Itoги vsiesojuznoj pieriepisi nasielienija 1970 goda po Litovskoj SSR*, t. I, Vilnius 1971
- [7] *Itoги vsiesojuznoj pieriepisi nasielienija Litovskoj SSR 1970 goda*, Vilnius 1975
- [8] *Itoги vsiesojuznoj pieriepisi nasielienija Litovskoj SSR 1979 goda*, t. I, Vilnius 1980
- [9] *Itoги vsiesojuznoj pieriepisi nasielienija Litovskoj SSR 1979 goda*, t. II cz. II, Vilnius 1981
- [10] *Lietuvos gyventojai. Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, Kaunas 1925
- [11] Mędelska J., *Język polski na Litwie w dziewiątym dziesięcioleciu XX wieku*, Bydgoszcz 1993
- [12] Srebrakowski A., *Liczba Polaków na Litwie według danych spisu ludności z 27 maja 1942 roku*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” nr 1 (1997), Wrocław 1997
- [13] *Statystyka narodowościowa na podstawie danych głosowania do sejmów*, Kowno 1926
- [14] *Vsiesojuznaja pieriepis’ nasielienija 1989 goda* – wydruki komputerowe
- [15] Wakar W., *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*, cz. III: *Statystyka narodowościowa kresów wschodnich*, Kielce 1917
- [16] Wielhorski W., *Byt ludności polskiej w państwie litewskim w świetle dochodzeń jej praw przed Ligą Narodów*, Wilno 1925

LECH HAYDUKIEWICZ

The ethnical changes of Poles at Kovno (Kaunas) Land

The object of the paper is to show the ethnical changes of Polish minority at Kovno (Kaunas), Jonava and Kedainiai regions of Lithuania. First russian censuses in 1897 and 1909 showed that 25% of those regions' inhabitants were Poles. Due to next two censuses (Lithuanian – 1923 and occupational German – 1943) Polish minority in central Lithuania composed only 10% of population.

The paper shows official census data and equivalent Polish estimations for the last decade of XIX cent and the 2nd decade of XX cent. The reasons of ethnical changes as assimilation, political oppression during russian (till the Great War) lithuanian (up to World War II) and soviet (1945–1990) administration, incorrectness of particular censuses, soviet collectivisation of land and connected with it migrations and urbanization processes are shown by 90 interviews realized in Kovno (Kaunas) and 17 villages in 1998.